

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

L

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкаг, др Милка Ивић,
др Павле Ивић, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ђупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1994

Александар Лома
(Београд)

ILLYRICUM SLAVICUM. ПРВИХ ПОЛА МИЛЕНИЈА СЛОВЕНСТВА НА СЕВЕРОЗАПАДНОМ БАЛКАНУ У СВЕТЛУ ЛИНГВИСТИКЕ*

Рад представља покушај сумарног приказа језичке прошлости северозападног дела јужнословенске језичке територије у првим вековима након његове славизације. Основни проблеми којих се дотиче су: доба досељавања Словена на подручје касноантичког Илирика, топономастичке успомене на исходишта појединих досељених скупина, првобитна дијалекатска варијантност словенског југа и његова потоња дихотомија, накнадна деславизација рубних подручја на југу и северу.

„Илирство“ и „илирски језик“ фигурирају у славистици као архаизирајуће и већ застареле ознаке за српскохрватско језичко јединство, засноване на чињеници да се позорница хрватске и српске језичке историје од најранијих времена до данас у великој мери подудара са територијом касноантичког Илирика. Но како је овај административ-

* Објављујући писани предлогак свога усменог излагања на брatisлавском скупу, за свако детаљније образлагање појединих у њему изнетих теза као и за литературу упућујем на своје следеће радове:

1. „Sloveni i Albanci do XII veka u svetlu toponomastike“. У: *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Титоград 1991, стр. 279—327;
2. „Vor-slavisches Substrat in der Toponymie Serbiens. Bisherige Ergebnisse, Probleme und Perspektiven weiterer Erforschung“. У: *Die Welt der Slaven* 36/1991, стр. 99—139.
3. „Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике“. Предато за штампу у зборнику радова научног скупа *Говори југоисточне Србије* одржаног у Нишу јуна 1992. г.
4. „Неки славистички аспекти српске етногенезе“. У: *Зборник за славистику* 43/1992, стр. 105—126 (у штампи).
5. „Podunavska prapostojbina Slovena: Legenda ili istorijska realnost?“. У: *Јужнословенски филолог* 49/1993, стр. 187—220.
6. „Neue Substratnamen aus Dacia Mediterranea. Ortsnamenkundliche Beiträge zur Sprachgeschichte des serbisch-bulgarischen Grenzgebiets“. Предато за штампу у: *Балканско езикознание/ Linguistique balkanique*, споменица Владимира Георгиева, Софија.

Референце на поједине од ових радова у тексту дате су њиховим редним бројевима од 1. до 6. Немачки резиме овог прилога под насловом „Illyricum Slavicum. Das erste Halbjahrtausend des Slaventums auf dem nordwestlichen Balkan im Lichte der Ortsnamenkunde“ већ се појавно у *XI. mezinárodní zjazd slavistov. Zbornik resumé*, Bratislava, Veda, 1993, стр. 666 д.

но-географски појам у свом најширем опсегу обухватао и данашње словеначко и део бугарског језичког подручја, и како верујемо да је на савременом српскохрватском језичком простору било словенског живља и осим, а можда и пре српског и хрватског, наметнула нам се синтагма „словенски Илирик“ као погодан оквир за ово сумарно виђење етничке и језичке прошлости северозападног Балкана и околних предела у раном средњем веку, засновано на резултатима неколико већ објављених или у штампу датих студија. Да бисмо унапред отклонили сваки неспоразум, напоменимо да за нас „словенски Илирик“ значи некадашњу римску административну јединицу тог имена славизирану на измаку античког доба, а не исконско словенско подручје, у смислу поистовећења античких становника те територије: Илира, Венета, Норика или Панонаца са Прасловенима. Аутохтонистичка теорија не би требало да се позива на староруски летопис који Илирик проглашава прапостојбином Словена, јер се може доказати да је та традиција настала тек у X веку на Балкану у циљу апологије словенске писмености и богослужења; још је проблематичније позивања аутохтониста на тамошњу античку ономастику, јер она не садржи ниједно име просудиво као прасловенско, а на другој страни показује јасне везе са ужим илирским подручјем, што се слаже са античким сведочанствима да је језик Панонаца био један илирски дијалекат. Први поуздан језички знак словенства на тлу Паноније, хидроним *Bustricius* код анонимног Равенског географа из VII—VIII века, очито *Bustrica*, не може бити доказ аутохтоности тамошњих Словена, већ само прилог хронологији њихове појаве у тим крајевима. Уосталом, славизација Паноније могла је почети и знатно раније, ако узмемо у обзир индиције о присуству Словена у левом сливу средњег и доњег Дунава већ од III века н.е (5). Што се тиче предела јужно од Дунава и Саве на Балкану, Словене тамо треба тражити тек после средине VI века: *terminus post quem* пружају Прокопијеви спискови кастела у којима нема ни једног имена које би се могло убедљиво интерпретирати као прасловенско. То се најбоље показало кроз неуспешност вишекратних покушаја да се у њима таква имена нађу: део тих етимологија ваља одбацити у корист убедљивијих интерпретација и идентификација, а друге већ стога, што претпостављају мало вероватне формације и гласовне облике неуклопиве у ону слику позне прасловенске фонетике VI века коју реконструирамо на основу других сазнања (6), у која спадају и словенски рефлексни супстратних топонима на југу Европе (2). Стога нам се чини разложно остати при традиционалном датирању словенског поседања Балкана крајем VI и почетком VII века, када Словени под аварским вођством, скршивши одбрану Источног Царства на Дунаву, досежу у својим походима обале Јадранског и Егејског мора. То доба узимамо за полазну тачку свога разматрања; пола миленија, односно приближно пет векова наведених у наслову рачунамо отада па до XI—XII века, до времена када је све у овом делу Европе мање-више на своме данашњем месту, како словенски народи и њихови језици: старосрпски, старохрватски, старобугарски, тако и Албанци и Румуни које налазимо на просторима

где до данас живе, у садашњој Албанији и Румунији; до тада се, дакле, већ била усталила она језичка слика коју можемо даље пратити кроз богатије и непосредније изворе него што је топонимија.

Почињући од насељавања Словена на Балкан крајем VI века, суочавамо се са питањем да ли је неколико деценија доцније уследио и други вал сеобс, са другим полазиштем и под другим околностима, онај о којем пише Порфиригенит, доводећи Хрвате и Србе у доба цара Ираклија из њихових постојбина на северу Европе као византијске савезнике у борби против Авара. Са једне стране, Порфиригенитов извештај налази потврду у историјским изворима, који очигују реалност Беле Србије VII века између Лабе и Сале, на доцнијем лужичко-српском простору, и Беле Хрватске негде у Малопољској; са друге стране, на тлу Балкана препознајемо јасне топономастичке трагове досељавања из тих области, пре свега имена главних тамошњих водотокова: Одре, Лабе, Висле, Опаве. Упоредо и у географској вези са њима запажају се ексклузивне паралеле између словенског северозапада и југозапада у виду архаичних словенских топонима какви се не срећу на трећем месту, те се чини да су пренесени у сеоби са севера, управо као и поменути предсловенски макрохидроними који тамо имају своје супстратно порекло. У тим преносима запажа се одређен систем, који одражава с једне стране специфичну социјалну структуру досељених Срба и Хрвата, а са друге демографске прилике које су они затекли у новој постојбини. Наиме, знатан део ових изонима чине имена средњовековних жупа и њихових градских средишта; како се установа жупе као управне јединице са средиштем у утврђеном граду и под управом жупана, карактеристична за средњовековну Хрватску и Србију, среће још само код лужичких Срба, намеће се закључак да су Срби и Хрвати знали за њу још на северу и да су територијалну организацију своје старе постојбине у извесној мери пресликали при насељавању у нова станишта. Притом је означавање жупа обласним и племенским називима пренетим са западнословенског простора, међу њима макростројнимом *Срби*, било, чини се, обичније у пограничним подручјима и у страном окружју, почевши од раних српских енклава у Тесалији и Битинији, као начин диференцијације према суседном или околном живљу: налази ове врсте концентришу се на тлу Дарданије и Македоније, маркирајући на извештан начин трасу најраније српске миграције од Београда до Олимпа и натраг, при којој су се поједине скупине изгледа одвајале од основне миграционе масе и настањивале на тле већ поседнуто од Словена првог таласа или од балканских староседелача, док у језгреним српским и хрватским земљама срећемо други, слободнији тип именовања, који посебно одликују старински ојконими типа *Кладоруби*, *Кралуги*, *Тучеги* са аналогјама на чешком, лужичком и пољском простору (4).

Да ли се, и у чему дијалекат првих словенских досељеника на Балкану разликовао од говора Срба и Хрвата може се само нагађати на основу неких новијих сазнања о дијалекатској раширености познога прасловенског и генези доцнијих словенских језика. Многе дистинкције на словенском дијалекатском плану још нису постојале у

VII веку; реч *гордъ* у називу српског насеља код Никомедије, забележеном 681, показује прасловенски облик без метатезе (4). Оне пак разлике, за које се може претпоставити да су већ тада постојале међу дијалектима позног прасловенског, могле су бити другачије дистрибуиране него у доцније време. Ако узмемо да су први талас сеобе махом чинила племена оне групације која се током VI века, у предвечерје провале на Балкан, налазила на левој обали Дунава од средњег тока до ушћа и коју савремени грчки и латински извори означавају именом „Склавени“, разликујући је од сродних Венета на северозападу и Анта на североистоку, можемо у тим Словенима у ужем и, вероватно, првобитнијем значењу етнонима видети носиоце посебног прасловенског наречја. Његове карактеристике дају се наслутити на основу врло старих црта у средњовековном говору њихових имењака на северу, новгородских Словена, које га одвајају од идиома суседних Кривича а повезују са дијалектима словенског југа. На југу се словенско име очувало као народносно код двају народа некадашњег „склавинског“ ареала, Словенаца и Словака, а као обласно у доњој Панонији, у имену Славоније, старог Словиња, док је другде само историјски посведочено кроз многобројне раносредњовековне „Склавиније“, али је доцније потиснуто племенским именима Словена другог таласа, Хрвата и Срба, а такође инородних Бугара (5). Ови етноними ширили су се преко средњовековних државних творевина, које су у разним раздобљима обухватале разнородне словенске масе, тако да је тешко просудити у којој мери не само данашњи српскохрватски језик, већ и старосрпски и старохрватски језик од оног тренутка од када их можемо пратити кроз изворе, одражавају дијалекатске особине Срба и Хрвата из доба досељења на Балкан, а колико карактеристике етнички асимилованих Словена првог таласа. Проблем је утолико сложенији што оба имена, српско и хрватско, ни у доба пре досељења нису морала бити ознаке јасно диференцираних етничких субјеката, већ су пре означавала племенске савезе сачињене од носилаца разних дијалекатских варијанти прасловенског језика. За Хрвате, који се на северу нису очували као етнолингвистички ентитет, то се може само нагађати, док за Србе одговарајуће сведочанство пружа композитни карактер лужичкосрпског језика, за који се узима да је настао мешањем двају позних прасловенских дијалеката, једног северозападног и другог југоисточног типа. То би значило да су се Прото-Срби доселили међу лехитска племена са југоистока прасловенског ареала, доневши оданде и своје племенско име, које је до у X век још живело и на источнословенском простору. Ако је стартна позиција Срба на словенском простору заиста био његов крајњи југоисток, одакле се део њих најпре преселио у Полабље а онда, у VII в., на Балкан, то у једној још дубљој временској пројекцији чини вероватном њихову везу са Птоlemeјевим Србима у северном подножју Кавказа, племеном свакако несловенским и вероватно сарматским, као и првобитни Хрвати и Анти (4).

У светлу ових чињеница постаје беспредметно резонување да је Порфиригенитов извештај о досељењу Срба у Далмацију са подручја

истоименог племена у Полабљу обична конструкција, јер данашњи језици лужичких и балканских Срба на општесловенском плану стоје врло далеко један од другог. Узмимо изгласу *dl/l*, за коју се верује да је старија од словенске сеобе; лужичкосрпски језици, будући западнословенског типа, требало би да доследно чувају *dl*, али се у њима бележе и случајеви упрошћења у *l*, као један од трагова њихове комплексне генезе; српскохрватски као јужнословенски језик има *l*, али у топонимији словенског југа налазио неколико мање-више вероватних случајева очувања прасловенске групе *dl*, а такође неколике примере са *ROT* и *TROT* метатезом. Осим северозападних елемената у склопу протосрпског и протохрватског комплекса на Балкану, за објашњење ових и сличних појава у обзир долазе и друге могућности. На пример, за спорадичне налазе са *ц* и *з* од *tj* оди. *dj* и са *х* од *g* у северној Србији и североисточној Босни смело би се помишљати да досељенике из северног дела панонско-карпатског басена избегле пред угарском најездом (5). Но ово је пре тренутак да се уочи сва дијалекатска замршеност јужнословенског простора у првим столећима након досељења Словена, рефлектована у топонимији, него да се покушају размрсити етнолингвистички проблеми који из ње произлазе. Унапред се сме узети као вероватно да оно што се назива јужнословенским језичким јединством представља у доброј мери плод познијег уједначавања и брисања дијалекатских особености на јужнословенском терену. У том смислу не треба инсистирати да старохрватски и старосрпски језик, онакви какви се јављају у својим писаним споменицима од XII века, стоје у непосредној генетској вези са језичким изразом Хрвата и Срба VII века. Историја старосрпског језика може се проследити унатраг до средине X века, када на ономастичком материјалу код Порфирогенита запажамо његове дистинктивне црте, *ћ* и *ђ* за *tj/dj* и *у* за прасл. *ѡ*. Јотовање дентала представља најстарију изогласу на словенском југу, која га дели на источни и западни дијалекатски ареал. Својевремено је Заимов покушао на топономастичком материјалу установити домаћај бугарских рефлекса *шт/жд*, но његове резултате ваљало је како допунити, тако и озбиљно кориговати не само у појединим тумачењима, него и у погледу општих критеријума селекције релевантних именских категорија. Ограничивши се на најдубље топонимске слојеве, репрезентоване пре свега *j*-посесивима од антропонима, долазимо до границе која полази од јужног јадранског приморја доста високо, око Скадра, остављајући целу данашњу Албанију на подручју *шт/жд* третмана, и преко њеног северног дела одваја доње Подримље од горњег, тј. јужну Метохију од северне, обухвата цео горњи слив јужне Мораве, затим се испод Брања хвата њеног тока и низ њу иде до ушћа Нишаве, одакле нишавско-тимочким развољем улази у Бугарску. Северно и западно од те линије нема старих *шт/жд* топонима: то је подручје српских рефлекса које се пружа до Јужне Мораве и прелази на десну страну Велике Мораве. Остаје отворено питање припадности дела Подунавља од Тимока према Видину, где су релевантни налази на *j*-посесивима сасвим оскудни. На том подручју, као и у западнијим пределима

српског Подунавља и Посавља, задњи назал се изгледа чувао знатно дуже него у јужнијим областима, све до у XII век, а његова замена била је отворенија, један глас између *o* и *y*, чиме се данашња северна Србија везује преко Славоније са кајавско-словеначким ареалом. У језгреним српским земљама деназализација $q > u$ почиње у првој половини X века и шири се веома брзо ка истоку, да би већ почетком следећег столећа досегла горњи ток Нишаве, прешавши, дакле, јужну Мораву као западну границу *шт/жд* топонима. Док је црта *шт/жд* доживела експанзију на запад у доба Првог бугарског царства, преслојивши и знатан део територије са ојконимима на *-itji* несвојственим источнојужнословенском ареалу, његов слом изгледа да је отворио пут на исток српском језичком утицају, који није престао ни у доба Самуилове државе (3). Ово поткређује претпоставку да је западнојужнословенски елеменат боље искористио прилику која се указала када се простор данашње источне Србије и западне Бугарске нашао, око 1000. године, донекле испражњен од ранијег румунског и албанског становништва. Наиме, у прилог одавно изнетог хипотези да управо у тим пределима треба тражити касноантичка станишта Протоалбанаца и Проторумуна могу се навести неки нови топономастички налази, који се за Албанце концентришу у поречју Нишаве а за Проторумуне југоисточно одатле, у средњем и горњем сливу Јужне Мораве (6). Код супстратних топонима у тим областима албански, односно румунски развој претходе словенском, док је у историјским стаништима Албанаца као и на тлу некадашње Дакије случај обрнут (1). Албанци су изгледа у данашњој Албанији затекли углавном носиоце источнојужнословенских дијалеката, док при разматрању дијалекатске припадности првобитних Дакословена треба узети у обзир могућност да су Румуни, долазећи на тло данашње Румуније са једног подручја где су претходно живели измешани са источнојужнословенским становништвом, повукли са собом део тог живља или бар донели онамо неке његове језичке одлике путем преноса појединих топонима из старе постојбине у нову (3).